

Les Germanies en la historiografia i la literatura: una visió pendular

[The Germanies in historiography and literature:
a Pendulum View]

ANTONI FURIÓ

Universitat de València

Antoni.furio@uv.es orcid.org/0000-0003-3828-5649

RESUM: L'article fa un recorregut sobre el ressò i el tractament que ha merescut la revolta de les Germanies en la historiografia i la literatura en els últims cinc-cents anys i, de manera particular, en els últims dos segles. La valoració de la revolta ha anat canviant al llarg del temps, d'acord amb les preocupacions de cada època, però també amb la perspectiva política i ideològica dels autors. Enfront de la visió eminentment negativa de les cròniques coetànies al moviment i dels historiadors més conservadors i reaccionaris de la Restauració i el franquisme, els escriptors liberals i romàntics de la primera meitat del segle XIX, els intel·lectuals progressistes dels anys de la Segona República i els autors –historiadors i escriptors– valencianistes i antifranquistes en destacaren el caràcter antisenyorial i modern. El text es tanca amb un breu esment a l'aportació acadèmica més recent.

PARAULES CLAU: crim, venjança, mite, personatge, configuració, record, perspectiva.

ABSTRACT: The article takes a look at the echo and treatment of the Germanies revolt in historiography and literature over the past five hundred years and, in particular, over the past two centuries. The assessment of the revolt has changed over time, in accordance with the concerns of each era, but also with the political and ideological perspective of the authors. In front of the eminently negative view of contemporary chronicles of the movement and of the most conservative and reactionary historians of the Restoration and Francoism, the liberal and romantic writers of the first half of the 19th century, the progressive intellectuals of the Second Republic and the Valencianist and antifrancoist authors –historians and writers– emphasized its anti-seigneurial and modern character. The text closes with a brief mention of the most recent academic contribution.

KEYWORDS: crime, vengeance, myth, character, configuration, memory, perspective.

Recepció: 26/04/2021. Acceptació: 30/04/2021. Publicació: 28/10/2021

Les Germanies constitueixen un fet major de la història i la historiografia valencianes. De la història, perquè amb elles es tanca una època, l'edat mitjana, i se n'obre una altra, els temps moderns. De fet, encara no estem del tot segurs si són una revolta medieval o una revolució moderna. Estan en la frontissa entre dos mons, el que s'esvaeix i el que està emergint, i això també ha influït en la consideració que n'ha fet cada època, segons si les seues simpaties estaven amb els defensors de les llibertats urbanes i les aspiracions polítiques i socials de les classes burgeses i menestrals o amb els partidaris de l'intervencionisme monàrquic i els interessos dels grups oligàrquics aristocràtics i patricis. Cronològicament, estan molt prop d'altres dues insurreccions populars, o fora millor dir-ne guerres, a d'altres estats de la Corona d'Aragó: les guerres remences a Catalunya —la primera, de 1462 a 1472, que coincidí amb la guerra civil al Principat, i la segona, de 1484 a 1486 (Fernández Trabal 2002; Lluch Bramon 2013)—, la revolta forana al Regne de Mallorca, de 1450 a 1453, i la Germania de Mallorca, de 1521 a 1523, coetània de la valenciana, que enfrontà de nou, com setanta anys abans, les classes populars de la ciutat, aliades amb els pagesos de la part forana, amb la noblesa i els estaments ciutadans privilegiats (Duran 1982 i 2021; Morro Veny 1997, 2020 i 2021; Mas 2013). També coincideixen en el temps amb la gran guerra camperola a Alemanya el 1525, que se saldà amb la mort de més de cent mil pagesos (a més de l'obra clàssica d'Engels 1850, vegeu també Rösener 1996). Ja fa temps, d'altra banda, que Paul H. Freedman (1993) havia comparat les revoltes pageses catalana i alemanya.

Les Germanies no van ser, doncs, un esclat de violència aïllat dins el context ibèric —als casos ja citats de Catalunya i Mallorca hauríem d'afegir també el de la gran guerra irmandinha a Galícia, entre 1467 i 1469 (Barros 1989 i Galbán Malagón 2010) i, sobretot, el de les Comunidades castellanés, estrictament contemporànies a les Germanies valencianes, fins al punt que alguns

* Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte Prometeu per a grups d'investigació d'excel·lència de la Generalitat Valenciana GVPROMETEU2019-072.

autors les aborden conjuntament o fins i tot inclouen les segones dins les primeres (Maravall 1963; Pérez 1977 i 2001; Jerez 2007)— i europeu. Certament, tant al continent com a les Illes Britàniques la baixa edat mitjana és testimoni d'un seguit de revoltes i insurreccions populars, que s'inicien amb la Grande Jacquerie francesa del 1358, l'endemà de la Pesta Negra i en el context de la Guerra dels Cent Anys, continuen amb l'alçament anglès de 1381 i culminen amb la ja esmentada guerra camperola de 1525 a Alemanya, les Comunitades castellanès i les Germanies valenciana i mallorquina. Allò que més sorprèn de la revolta valenciana, però, és justament la manca d'un antecedent immediat, a diferència de Mallorca, que ja havia conegut un alçament popular entre 1450 i 1453. En el cas de València, en canvi, no hi havia hagut cap revolta ni política ni social en quasi dos-cents anys —si exceptuem els enfrontaments previs al Compromís de Casp, que adquiriren el caràcter d'una veritable guerra civil entre els partidaris de Jaume d'Urgell i els de Ferran de Trastàmara, que va ser qui finalment s'imposà— i cal remuntar-se a la guerra de la Unió (1347-1348) per a trobar, emmascarades entre la defensa dels furs i els privilegis del regne, reivindicacions de caràcter antifiscal i antisenyorial, com es repetiria de nou durant la revolta agermanada.

Durant quasi dos segles, doncs, la protesta popular, urbana i camperola, contra l'arbitrarietat dels oficials del rei i els abusos senyoriais s'ensolcaren pacíficament per via judicial, davant els tribunals, o fins i tot a les corts del regne, fins que el 1520 esclatà en rebel·lió armada, amb l'assalt d'algunes senyories, el saqueig de palaus nobiliaris i la crema de títols de propietat. En allò que sí que coincideixen la Germania valenciana i la mallorquina és en el gran nombre de morts —dotze mil en el primer cas i vint mil en el segon— i en la brutalitat de la repressió amb vora cent cinquanta executats —després de rebaixar les vuit-cents sentències de mort dictades inicialment— al País Valencià i més de dos-cents a Mallorca, i fortíssimes penes pecuniàries per als insurrectes i les ciutats i viles rebels. Antoni Mas (2021) afirma que: «la Germania va ser el conflicte social més violent que ha viscut la societat mallorquina en els darrers cinc-cents anys» i, entre les nombroses iniciatives que s'estan duent a terme per a commemorar degudament l'efemèride, destaca el manifest *500 anys de revolta. 500 anys de*

Germanies (1521-2021), impulsat tant per la societat civil com per les institucions públiques de l'illa, l'encapçalament del qual diu:

La Germania mallorquina complirà aquest 2021 el seu cinc-cents aniversari. Alçament íntimament lligat amb les revoltes mallorquines de la baixa edat mitjana com la Revolta de 1391 i la Revolta Forana de 1450, ja que responen a tota una problemàtica acumulada i no resolta durant segles. És per això que la societat civil i les institucions públiques s'han unit per commemorar i dignificar la darrera revolta i revolució del poble mallorquí. Ara bé, tot i el desig de dignificar els vint-i-cinc mesos que durà l'alçament agermanat a Mallorca, també es pretén retre homenatge a les diferents lluites que han esdevingut des d'aleshores, per a aconseguir una justícia social que fou nord i lema dels agermanats mallorquins.

El contrast no pot ser més gran amb la indiferència amb què la societat i les institucions valencianes estan deixant passar el cinquè centenari d'un fet major, com he dit abans, de la història valenciana. Ni tan sols ha estat possible —per manca de finançament, no d'especialistes— celebrar un congrés acadèmic sobre el tema. La desídia actual contrasta no sols amb el que s'està fent a Mallorca, sinó també amb l'interès que hi han posat sempre els historiadors i, en ocasions, les institucions valencianes d'uns altres temps. Començant pel mateix Ajuntament de València, que dedicà a les Germanies una de les seues artèries principals i als seus líders més destacats —Joan Llorenç, Guillem Sorolla i Vicent Peris— sengles carrers en el nomenclàtor de la ciutat, i que avui deixa passar l'aniversari sense pena ni glòria.

Són molts els historiadors que s'han ocupat de les Germanies, començant pels cronistes coetanis a la revolta, però sobretot ha estat en les últimes dues centúries, des de principis del segle XIX, que la historiografia valenciana l'ha vingut abordant de manera regular. Des d'aleshores, en efecte, cada generació d'historiadors, cada escola o moviment historiogràfic s'ha acostat al tema i l'ha reinterpretat de manera nova i diferent, a la llum dels nous coneixements històrics, de les noves aportacions documentals i, també, com de seguida veurem, dels problemes i les preocupacions del propi present. D'altra banda, el tema no

ha interessat només els autors valencians, sinó que ha suscitat l'atenció d'especialistes d'altres països, entre els quals, per citar només l'última, l'argentina Mariana Valeria Parma, que ha vingut publicant sobre les Germanies —amb caràcter monogràfic o comparant-les amb les Comunidades castellanés, i traçant un llarg i detallat recorregut historiogràfic de la revolta agermanada— des del començament del present segle (2004, 2018 i 2019) i que hi ha dedicat la seua tesi doctoral, *Guerras plebeyas. Lucha política en las revueltas de la temprana modernidad: aspectos teóricos, estudio del caso agermanado y análisis comparativo* (2017).

El triomf de les forces reialistes i, en definitiva, dels estaments socials privilegiats —la noblesa i el patriciat urbà—, no sols en l'aixafament de la revolta i la posterior repressió, sinó també en la direcció que prendria la monarquia hispànica, i amb ella l'ordre polític i social intern, en els tres segles següents, explica el to reprovatori, quan no directament condemnatori, amb què tracta el moviment agermanat la historiografia de l'època moderna. Les Germanies, en efecte, van gaudir des del principi de molt mala premsa. Les cròniques contemporànies que han arribat fins a nosaltres —la del noble Guillem Ramon Català de Valleriola i la del notari Miquel Garcia (Duran 1984, Febrer Romaguera 1984), i el memorial de Garcia Gil de Ateca, alcaid de Xàtiva (1884), en primer lloc, per estar-ne directament relacionades, però també les més generals de Martí de Viciàna (2014) i Gaspar Escolano (1611), el *Llibre de memòries* de la ciutat de València (Escartí i Ribera 2019) i el *Llibre d'Antiquitats* de la catedral de València (Martí 1994), i encara les *Apologies* del venerable Joan Baptista Anyès (2001)— presenten la revolta des del costat dels vencedors, de la mateixa manera que ho farien, com he dit, els historiadors dels tres segles següents, molt crítics sempre amb el moviment agermanat (García Cárcel 1973).

Potser, perquè és menys coneguda, val la pena citar l'obra *El Encubierto* del dramaturg sevillà Diego Jiménez de Enciso (1585-1634), de la qual es va fer una edició al segle XVII, sense indicació de lloc ni d'any, basada molt lliurement en les cròniques de Viciàna i Escolano (Cotarelo 1914). Tan lliurement que, en comptes de morir assassinat i després cremat per la Inquisició, l'Encobert, fill d'un jueu expulsat el 1492, acaba batejat i reconciliat amb Déu. La comèdia

d'Enciso és una apologia de Carles V i dels valors catòlics de la monarquia dels Àustria, enfront —diu María Teresa Morabito— de «las tendencias regionales que ponían en entredicho» el poder reial (2013). En opinió d'aquesta autora:

Enciso juega con una fuerte connotación negativa del héroe [l'Encobert], que sin darse cuenta es instrumento del demonio quien, a través de una serie de engañosas profecías y del uso de falsas identidades, le hace creer que está llamado a convertirse en soberano de España, como heredero de los Reyes Católicos. Un personaje a todas luces ambiguo que al final se rescata... La nobleza y generosidad de Carlos V que muestra su magnanimidad además de perdonando al Encubierto incluso invitándolo a abrazarle, se opone a la loca ambición del rebelde, que termina reconociendo sus errores y, visto que ha perdido el reino en la tierra, espera recuperar el reino eterno a través de la fe. Consciente de haber vencido el poder del diablo, al bautizarse y confesar sus pecados, sus últimas palabras son: «burlé el infierno» (Morabito 2013).

Si més no, el drama d'Enciso confirma que el record de les Germanies, i fins i tot el d'un dels seus protagonistes més peculiars, l'Encobert, seguia viu un segle més tard i no sols al País Valencià, sinó també a Madrid, que és on es va estrenar. Per contra, cent anys després, al segle XVIII, el segle dels il·lustrats, les referències a les Germanies es fan més escadusseres i, les poques que hi ha, són sempre negatives.

Caldrà esperar fins al segle XIX perquè els liberals valencians, enfrontats a l'absolutisme monàrquic, no sols rehabiliten les Germanies, sinó que fins i tot les presenten com un procedent gloriós de la seua pròpia lluita. Vicent Boix, el primer gran historiador valencià de l'època moderna i també un revolucionari consumat, dedicà diverses obres al moviment agermanat, entre elles alguna novel·la, i també pàgines vibrants, de clara exaltació romàntica, en la seua monumental síntesi de la història valenciana. Boix, que tenia poc més de trenta-dos o trenta-tres anys quan va escriure la seua monumental *Historia de la ciudad y reino de Valencia*, publicada en tres volums entre 1845 i 1847, dedica a les Germanies tot el llibre VI del primer volum. Més que el relat dels fets, que pren

dels antics cronistes, el que interessa sobretot del text de Boix són els adjectius que utilitza per a caracteritzar les Germanies i els agermanats i, naturalment, la interpretació general que dona del moviment. Els agermanats són qualificats de «comuneros», segurament per establir un paral·lelisme entre les Germanies i la revolta contemporània de les Comunitats a Castella i, també, perquè, a mitjan segle XIX, aquestes eren més conegudes, fins i tot entre els lectors valencians, que no la insurrecció autòctona.

Boix presenta la Germania com una «revolució» —és el terme que emprà per a definir-la— de caràcter clarament antinobiliari. «El pueblo de Valencia» s'havia revoltat, diu, «para sacudir el yugo de los nobles, cuyo orgullo había llegado a un extremo altamente perjudicial». El problema era que, per donar colorit a la seua descripció dels abusos nobiliaris, l'autor no s'està de fer servir tòpics i llocs comuns sobre l'edat mitjana, com el dret de cuixa o la violència sexual exercida pels magnats feudals:

Dominados los tribunales por su influencia, no encontraban los plebeyos la justicia imparcial que tan aplaudida fue en Valencia en tiempos antiguos, y apenas se hallaba libre de las demasías de los nobles el honor de los plebeyos, ultrajado con frecuencia por la insolencia de aquellos, que en alguna ocasión arrebataron a una desposada al salir de la Iglesia de entre las manos del marido y de sus padres (Boix 1845, I, p. 349).

L'historiador i revolucionari del segle XIX, però, no és un incondicional de la Germania. En la *Historia de la ciudad y reino*, al·ludeix alguna vegada a «los repetidos desmanes de la anarquía» (p. 358) i al «fanatismo religioso y político de los plebeyos» (ibídem) i deplora sovint els desordres públics i els actes d'extrema violència que aquests van cometre. En realitat, Boix distingeix entre un sector moderat, que aspirava només a fer valdre els seus drets polítics, emparats pels Furs, i que es concretaven en l'accés a les magistratures urbanes, cosa que ja s'havia aconseguit en els primers dies de la Germania, i un altre sector més radical, de caràcter antinobiliari i antisenyorial, que pretenia la subversió de l'ordre social.

Vicent Boix torna a abordar les Germanies en altres dos llibres, una mena d'història de la seua ciutat, Xàtiva, i una novel·la històrica. En la primera, *Xàtiva. Memorias, recuerdos, tradiciones de esta antigua ciudad* (1857), dedica al tema dos capítols, l'un a la Germania i l'altre a la figura de l'Encobert, basant-se fonamentalment en el cronista aragonès Francisco Sayas (1666). D'entrada, el que més sobta del llibre és la utilització de termes polítics actuals, de la segona meitat del Vuit-cents, per a fer entendre els fets de quasi tres segles i mig abans, en particular els de federalisme i democràcia. No cal dir que Boix era les dues coses, federal i demòcrata, i es així com veu els agermanats. Referint-se a la tardana incorporació de la seua ciutat a la revolta agermanada, diu: «Xàtiva permanecia indiferente al gran movimiento federal, que se operaba en el reino en favor de la democracia» (p. 122).

I més endavant, en fer la semblança de Vicent Peris, un dels líders de la revolta, finalment capturat i assassinat a la seua pròpia casa a València, afirma:

Peris fue uno de los hombres bravos de aquellos días. Era generoso, sagaz, y de una apostura gallarda, como muchos de los héroes que le combatían: su valor era digno de un romano. Pero fue vencido, y se le llamó asesino; si hubiera salido vencedor, fuera el héroe de los valencianos (p. 150).

Ja he dit que Boix deplora els excessos dels agermanats. Al capdavant, és el que més destaquen les cròniques coetànies, que ell no pot desmentir. Això no ens ha de fer oblidar, però, afirma l'historiador xativenc, que també en va cometre l'altre bàndol, el nobiliari, i, sobretot, que la història l'escriuen els vencedors, sense que ens siga possible conèixer la veu dels vençuts. Tot això ho diu en un passatge deliciós en què acaba interrogant el lector sobre la veritat del seu propi present, dels fets que estaven passant aleshores a l'Espanya d'Isabel II:

Se atribuyen [als agermanats] horribles tropelías, asesinatos, incendios... ¿pero no hacían otro tanto sus enemigos?, ¿no era ese el sistema de guerra que se venía siguiendo desde los tenebrosos tiempos de la edad media? Los agermanados no dejaron memorias escritas; solo hemos leído a los cronistas y a los servidores de los reyes. ¡Dios sabe de qué parte estaba la

justicia! ¡Es tan arriesgado escribir la verdad cuando se ha de juzgar a los vivos! Decid la verdad de lo que ahora pasa en España... ¿podéis decirla? Y si podéis, ¿estáis seguros? ¿Sabrá la posteridad la verdad de nuestra historia contemporánea? Lo dudo (p. 157).

Encara tornà Boix sobre el tema de les Germanies en una novel·la, *El Encubierto de Valencia*, escrita el 1852, amb la qual aspirava a fer conèixer al gran públic una de les èpoques més glorioses de la història valenciana, a la manera en què ho havien fet Walter Scott, Alexandre Dumas i Eugène Sué. La literatura, en aquest cas, no era sinó el vehicle d'expressió i comunicació del coneixement històric, obtingut a través de la recerca als arxius.

He escrito esta novela sin aspirar al título de privilegiado novelista: es mi primer ensayo en este ramo importante de la literatura, y no tiene por consiguiente otro mérito que el que puede darle la narración exacta, imparcial y concienzuda de una de las épocas más grandes de nuestra historia provincial. Al describir los fueros y privilegios, delinear las costumbres y ofrecer bajo el aspecto más poético los monumentos antiguos de nuestra hermosa capital, he copiado las venerandas noticias que he encontrado en los archivos públicos y en poder de apreciables e ilustradas personas, dedicadas a conservar los restos gloriosos de nuestra pasada grandeza. Falta, empero, a mi escrito ese encanto que distingue las obras de Walter Scott, Dumas, Sué, Soulié y otros cuyos nombres han formado una época notable en el progreso de la literatura del siglo actual; y es que yo no estoy llamado sin duda a inscribir mi oscuro nombre al lado de estos genios gigantescos (pp. V-VI).

La trama, la intriga novel·lesca, és, doncs, secundària. És només el pretext, el vehicle.

He escrito esta novela con el único objeto de dar a conocer los monumentos, fueros, privilegios, usos y costumbres de los tiempos forales de Valencia, olvidados hace siglo y medio en el confuso derrumbamiento que ha oprimido a todo lo pasado... He escrito, si se quiere, una historia ve-

raz, imparcial y casi completa de la famosa revolución de la Germanía... La he vestido con el ropaje del novelista, para dar lugar al conocimiento de las costumbres públicas y privadas de la época; he procurado imitar, aunque pésimamente, el lenguaje de los poetas para hacer menos árida su lectura” (pp. VII-X).

La literatura al servei de la història, però la història, també, al servei del present i de la política, perquè l'objectiu últim de la reivindicació de les llibertats forals no era altre que la seua recuperació i aplicació als temps actuals. Per això havien lluitat els agermanats del segle XVI, que les veien en perill davant el creixent intervencionisme del poder monàrquic i les oligarquies del regne, i per això lluitaven els revolucionaris del segle XIX, que volien acabar amb les restes de l'absolutisme i apuntalar una revolució liberal que no acabava de consolidar-se del tot.

Val a dir que, abans de Boix, l'escriptor romàntic andalús Antonio García Gutiérrez, autor sobretot de llibrets de sarsuela, havia publicat el 1840, quan tenia 27 anys, un drama històric, *El Encubierto de Valencia*, dedicat a les Germanies. Tema al qual tornaria més tard amb un altre drama, *Juan Lorenzo*, publicat el 1865 i centrat en la figura d'un dels líders de la revolta, que García Gutiérrez presenta com un heroi que s'aixeca contra la noblesa a la recerca de llibertat, però que és finalment traït pels seus. García Gutiérrez, un dramaturg reconegut als anys centrals del segle XIX, és autor també d'altres obres —novelles, llegendes, drames— de tema històric, entre les quals *La venganza catalana*, de 1864, que recrea la mort de Roger de Flor, el cabdill dels almogàvers, a mans de l'emperador bizantí.

L'obra de Boix influiria en les generacions posteriors d'escriptors i historiadors romàntics, que convertirien les Germanies en un referent per al seu propi combat contra l'absolutisme en el segle XIX. Com ara, el llibre de Manuel Fernández Herrero, *Historia de las Germanías de Valencia y breve reseña del levantamiento republicano de 1869* (1870), que identifica ambdós moviments en una mateixa lluita política per les llibertats. Manuel Fernández Herrero era un polític i periodista republicà, federalista i demòcrata, col·laborador de *La*

España Federal. Diario republicano independiente, que el 1870 havia publicat a Madrid el llibre *El federalismo. Organización, resoluciones y conducta del partido* i que nou anys més tard apareix entre els signants que s'adherien al manifest «A los electores demócratas», publicat per Pi i Margall, que havia estat president de la Primera República, en *La Unión. Diario democrático de la mañana*. Totes aquestes referències són per a situar millor l'autor del llibre, que va aparèixer a Madrid el 1870, amb un pròleg de Roque Barcia, un destacat escriptor i polític, primer del partit demòcrata i després del republicà federal, que encapçalaria la revolta cantonal a Cartagena.

La intenció del llibre de Fernández Herrero queda ja clara en la dedicatòria, «Al pueblo»:

La Historia de las Germanías de Valencia no es una obra de ingenio, es una página de ese gran martirologio que has escrito con tu sangre en todas las naciones. Recientes aún los últimos acontecimientos republicanos, la abnegación y heroísmo de Valencia hicieron brotar en mi mente el recuerdo de aquellos otros, también heróicos hijos del Turia, que al ver su dignidad escarnecida, sus derechos hollados, hicieron un extraordinario y potente esfuerzo al advenimiento en España de la Casa de Austria, y lucharon, en desigual combate, con el monstruo del absolutismo, entonces naciente, y con la tiranía de aquella aristocracia, prefiriendo la muerte a la deshonra (p. V).

Més clar encara, i amb un llenguatge més recaragolat, ho deixava Roque Barcia en el pròleg:

La Germanía de Mallorca se confederó democráticamente con la famosa Junta de los Trece, reunida en Valencia a principios del siglo XVI. Esto mismo pretenden los republicanos del siglo XIX: confederarse en sentido democrático. ¡Guerra a los nobles! era el grito de los agermanados de Valencia y Mallorca en 1520. ¡Guerra a los nobles! podría ser el grito de los republicanos federales de toda España en 1870. Paz, justicia y germanía, era el lema de los agermanados de Valencia y Mallorca en 1520. Paz, justicia y república, podría ser el lema de los federales de toda España

en 1870... Los agermanados del siglo XVI son los federales del siglo XIX. Nosotros somos los agermanados de ahora, como los agermanados de Valencia fueron los republicanos federales de entonces... ¿Qué hizo el pueblo valenciano en el mes de febrero de 1522? Principiar a luchar por la República democrática, por la hermandad, por lo que hoy llamamos fraternidad, por lo que hoy llamamos federación... ¿Qué hizo Valencia en el mes de octubre de 1869? Continuar la lucha increíble, la lucha colosal, la lucha asombrosa de la Germanía. La Germanía de Valencia, caminando de recuerdo en recuerdo, de sepulcro en sepulcro, de proeza en proeza, de gloria en gloria, llega a nuestro siglo... La GERMANÍA VALENCIANA se llama hoy la REPÚBLICA FEDERAL ESPAÑOLA” (pp. VIII-X).

Passaré per alt, o almenys molt ràpidament, les nombroses obres de teatre i poemes dedicats a les Germanies, la majoria d’inspiració romàntica i liberal, i fins i tot republicana. N’hi ha prou amb citar els drames *El Encubierto* d’Antonino Chocomeli Codina (1876) i, sobretot, *Fueros y Germanías o el Encubierto de Valencia*, publicat el 1877 per Francesc Palanca i Roca. Chocomeli, nascut a Xàtiva el 1849, fill de l’alcalde monàrquic i conservador d’aquesta població, era un poeta, novel·lista i dramaturg, amic de Teodor Llorente, que va estrenar *El Encubierto*, la seua primera producció dramàtica, dedicada als seus pares i situada a Xàtiva, al Teatre Principal de València el 27 de maig de 1876. Per la seua part, l’obra de Palanca —un autor teatral d’èxit, nascut a Alzira el 1834, republicà i federalista, i membre de Lo Rat Penat— tenia dos finals diferents, segons la composició del públic. En un, la justícia divina s’encarregava de castigar el bàndol reialista, mentre que en l’altre, que es representava si la sala estava plena d’un públic més popular, era un agermanat qui castigava amb la mort el criat del marquès (Llinares 2019). Cinc anys després, el 1882, Constantí Llobart, el fundador de Lo Rat Penat, publicava *Lo darrer agermanat*, centrada en la mort de Vicent Peris (reeditada recentment a cura de Vicent J. Escartí i estudiada per aquest mateix autor, 2010). I l’any següent veia la llum *Lo darrer esforç*, un conte —dels quatre que escriuria en català— d’un joveníssim Vicent Blasco Ibáñez, aleshores de només setze anys d’edat, vinculat durant un temps a la Renaixença a través de la figura de Constantí Llobart.

En *Lo darrer esforç* (Blasco Ibáñez 1967), que presentà als jocs florals de Lo Rat Penat de 1883, sota el lema de «Furs i llibertat», i hi guanyà un accèssit, Blasco evoca la figura de l'Encobert en el tram final de les Germanies. «En lo restant de la llegenda —escriu Blasco després d'haver introduït el marc històric en el capítol inicial— donarem a conèixer ab tots sos pormenors lo pla de l'Encubert, que fon lo darrer esforç, l'última tentativa que els agermanats van fer per la seua causa i la mort d'este hèroe». El teatre era aleshores el principal mitjà de difusió cultural i entreteniment social i la representació d'aquestes obres degué contribuir a familiaritzar el públic valencià amb les Germanies i a solidaritzar-se o fins i tot identificar-se amb els seus personatges i la seua causa. D'aquests mateixos anys és també el poema *La guerra de les Germanies*, de Vicent Eugeni Miquel i Madaleno, un periodista i advocat d'idees republicanes i federalistes, fundador i director de moltes revistes, entre les quals destaca la titulada justament *Las Germanías*, que tenia la seu a Alacant (Llinares 2019).

Totes aquestes publicacions —monografies històriques, obres de teatre, poemes, revistes— tenien en comú la seua inclinació liberal i, a mesura que avançava la centúria, republicana i federalista. Per contra, una vegada tancat el procés revolucionari en l'últim quart del segle, les Germanies tornaran a ser objecte de dures crítiques per part d'historiadors conservadors, com ara Manuel Danvila i Collado, que, ja durant la restauració borbònica, reprèn els arguments i la visió negativa de les cròniques, tot insistint en la voluntat dels revoltats de subvertir l'ordre social. En realitat, el text de Danvila —efímer ministre de Governació durant la regència de Maria Cristina, només onze dies, el desembre de 1892— és el del seu discurs de recepció en la Real Academia de la Historia el 1884. Després d'acusar Viciano i Escolano de parcials, Danvila menysté tot el que s'ha escrit després: «Desde Viciano y Escolano hasta nosotros, poco o nada se ha escrito de especial mención sobre la Germanía» (p. 9). La cosa canvia amb ell, afirma, perquè s'ha basat en fonts arxivístiques inèdites. Tanmateix, la seua relació no és molt distinta de la que havia ofert Boix quaranta anys abans. Allò que és nou, i totalment diferent, és l'anàlisi del sistema foral valencià, basada fonamentalment en l'*Aureum opus*, però llegida en clau conservadora. Danvila desmunta un per un tots els greuges esgrimits pels agermanats per a justificar l'alçament, des de

l'atemptat contra els drets i les llibertats dels valencians, que no troba per enlloc, a l'increment de la fiscalitat, la no admissió de la mà menor, és a dir, de les classes populars, al govern municipal, i la tolerància i protecció que els senyors dispensaven als seus vassalls musulmans. Les causes de la revolta, per contra, cal buscar-les en altres factors: la relaxació moral que venia d'Itàlia i «canceraba sus inquietas repúblicas» (p. 30); l'esperit de rebel·lia, el fanatisme i els instints brutals transmesos per la civilització musulmana; i, sobretot, la lepra social que infectava la «clase plebeya» (p. 35).

La interpretació presentista és tan clara com en els autors liberals, només que ara en clau contrarevolucionària:

¿Quién no vislumbra, a la siniestra luz de estas consideraciones [les que acabe de resumir méa amunt] las verdaderas causas del movimiento popular llamado Germanía de Valencia? ¿Habrà quien se atreva a defender que un pueblo sin convicciones morales, rebelde al principio de autoridad, fanático, sensual y movedizo, se levantara presa de generoso y sublime entusiasmo en pro de derechos y libertades que nadie amenazaba? No... La clase popular, desmoralizada por las múltiples causas que se han indicado, orgullosa de su fuerza numérica, revolviéndose contra la supremacía del nacimiento y de la riqueza, y ¿por qué no decirlo? agitada ya por las niveladoras y malsanas utopías, que también hoy conturban los espíritus, alimentaba en su fondo un odio implacable contra los favorecidos de la fortuna (p. 37).

Aquest moviment pendular de la historiografia es reproduirà de nou al segle xx. I així, mentre que la República celebrarà i reivindicarà les Germanies, en estudis històrics i escrits polítics, però també en el nom de revistes, carrers i places, i encara en el de partits polítics —com ara Nova Germania, fundat el 1935 amb l'objectiu d'integrar el marxisme i el valencianisme polític—, el franquisme les condemnarà de nou a l'oblit, pel seu caràcter de símbol subversiu. El nou segle arrancava amb la tesi doctoral de Constantí Ballester Julbe, *La Germanía de Játiva (Crónicas del siglo XVI)*, llegida a la Universidad Central, a Madrid, que era aleshores l'única universitat on es podien llegir tesis doctorals, el novembre

de 1909. Poc després, l'obra era publicada a Múrcia, en l'establiment tipogràfic d'Andrés Sáez Huertas, sense menció de l'any (i recentment ha estat reeditada en facsímil a Valladolid per l'editorial Maxtor). Ideològicament, Ballester se situava més prop de Danvila que de Boix, a qui acusa de ser poc curós amb els documents i amb la veracitat històrica, mentre que el primer hauria escrit «la última palabra sobre la materia». I si Ballester, doctor en dret i filosofia, s'atrevia a tornar-hi era perquè Danvila s'havia ocupat fonamentalment de la Germania a València, mentre que ell pensava fer-ho de Xàtiva, i perquè havia localitzat nous documents inèdits a l'Arxiu General (avui Arxiu del Regne de València), en particular el *Llibre dels inventaris de béns dels denunciats com agermanats* i els comptes de la batllia de Xàtiva. Tot i això, la seua valoració de les Germanies era tan negativa com la de Danvila, un «mal social» del qual s'havia vist exempta inicialment Xàtiva, fins que prengué el lideratge de la revolta en el moment en què el deixava València. Com els autors que l'havien precedit, Ballester llegia el passat en clau de present i no s'estava de veure en la revolta agermanada un precedent de la «qüestió social» i el moviment obrer del seu propi temps, com deixen clar ja les primeres línies del llibre: «La Germania de Valencia, verdadera cuestión social que entrañaba una lucha de clases y que durante tanto tiempo hizo correr la sangre, no solo en la capital sino en casi toda la provincia...» (p. 5).

En una posició aparentment oposada, però en el fons no tan allunyada, se situava l'*Estudi crític de les Germanies en relació ab la història de Castelló* d'Enric Ribes i Sangüesa, premiat als jocs florals de Lo Rat Penat de 1917 i publicat a Castelló el 1921. Enric Ribes era un farmacèutic i poeta castellonenc de bona família, vinculat al Partit Liberal i, posteriorment, a la Unión Patriótica de Primo de Rivera, en representació dels quals —el primer per elecció i el segon per designació— formà part de l'Ajuntament de Castelló. Era un erudit valencianista, degà del Centre de Cultura Valenciana, i un polític liberal, però de tendència moderada, i és així com hem d'entendre la seua lectura de les Germanies: amb una certa aprensió pel que tenia el moviment de revolucionari i fins i tot «socialista» —«foren guerres sanguinàries, alçaments terribles, fatalíssims perquè van ser d'odis de classes, revolucionaris, socialistes»—, però també amb

la consideració deguda pel liberalisme i valencianisme que encarnava, propis de la «terra». De fet, el llibre pretenia

[...] rendir un tribut d'admiració y respecte als que foren fills de ma tèrra, als que bregaren per nostra mare regional, als que'n la guerra de les Germanies empeltaren en el cor del poble les ermoses idees d'independència y llibertat, d'eixa ben entesa y santa llibertat que viu y viurà latent en la regió lleuantina, sempre tradicional, sempre treballadora, sempre patriòtica, sempre culta, sempre bella; pero... un poc menys somiadora, més pràctica y més autònoma (Ribes 1921, pp. 152 i 153, citat per Ferran Archilés 2006, p. 188, nota 72).

Per aquests mateixos anys es publicaven també les cròniques coetànies de les Germanies: la de Guillem Ramon Català, traduïda al castellà i atribuïda a un inexistent Luis de Quas, que aparegué a Prometeo, l'editorial de Blasco Ibáñez, a principis de la dècada de 1920 (no porta indicació d'any; el llibre ha estat reeditat en facsímil per l'editorial Maxtor, de Valladolid, el 2006, un any després de la de Ballester); i la del notari Miquel Garcia, a cura de Josep Osset i Merle, i amb coberta d'Artur Ballester, publicada a València per la Llibreria Miquel Juan el 1935. La fascinació per la revolta de les Germanies es traduiria també en l'aparició de publicacions periòdiques, com *Germanía: Revista Lliteraria i Científica*, promoguda per la Joventut de Lo Rat Penat i dirigida per Lluís Cabrelles, que va traure 26 números entre el 15 d'abril de 1925 i abril de 1926. La revista, de periodicitat quinzenal, comptà amb la col·laboració de destacades personalitats de la cultura valenciana de l'època, com Francesc Almarche, J. Rodrigo Pertegàs, Josep Sanchis Sivera, Lluís Fullana i Nicolau Primitiu Gómez Serrano. I per als seus impulsors el nom de la revista era ja tota una declaració d'intencions:

Ab la divina paraula de “Germanía”, venim a tú, poble, y ab l'amplitut de son significat, vos saludem.

Cap paraula com ésta, podrà mostrar el entusiasme que tenim per tot lo nostre, ni ninguna'ltra sintetizará lo content que mos ompli al dirijirnos ab l'armoniosa llengua dels avis.

Perquè mosatros sentim l'amor per lo Reyne de Valencia, i heu manifestem parlant son llenguatge, ja que la més viva manifestació d'un poble és la llengua del mateix.

I ab lo ferm proposit de renovellar la literatura valenciana, volem entendre i fer entendre'l deure de divulgar lo valencià, no ja com a idea única i exclusiva de Patria Valenciana, sino com religiosa expressió de recordança per los genitors nostres, com un bes espiritual o de ultratomba als fundadors del poble valencià, com viu càntic del cor, com un himne excels que rima l'ánima.

I baix esta idea anem a vosatros, poble altament artiste per genealogia, pera mostrarte le bellees lliteraries oblidades per deixadessa, i pera ferte comprendre, i que fases comprendre, tota l'aristocracia d'eufonisme de la llengua valenciana.

I avui, qu'ham lograt reunir als savis mestres de la poesía i als jovens entusiastes, als arqueólogos, investigaors, historiadors, arquitectes, religiosos, músics i pintors en una santa colavoració de renovellació lliteraria, vos enviem la més carinyosa salutació, poble de Castelló, d'Alacant y de Valencia, perque a tots envolta lo nostre lema de GERMANIA (Cabrelles 1925, p. 2).

Tanmateix, l'orientació conservadora de la revista i l'anticatalanisme d'alguns dels seus col·laboradors —un dels quals, Emili Daroca, en un article publicat al núm. 18 sota el títol d'«Amarga veritat», pretenia trobar una situació equidistant entre l'espanyolisme i el catalanisme: «Verament indignat agarre la ploma per a demanar justícia, per a defendre la nòstra Revista, perque'n ella, pese a qui pese, es defén la nòstra patria valenciana en tots los sentits, sense'l més chicotet bastardeig castellaniste ni catalaniste. Volem ser valenciáns, "Valenciáns, o no res"», apuntant sobretot contra els joves, seduïts pel catalanisme: «Els s'en van com inconscients palometes de vers la llum potentíssima de la cultura catalana i fugint de la nòstra pòbra inconsciencia valenciana»— van provocar la deserció dels sectors més progressistes i, al capdavall, el tancament de la publicació, després de només un any de vida.

Dos anys més tard, el 30 de novembre de 1928, s'estrenava al Teatre Modern de València l'obra de Josep Ernest Peris i Celda, *Rialles del voler*.

Poema dramàtic de la època de les Germanies, en dos actes y en vers, el segon dividit en dos cuadros, publicat aquell mateix o poc després per l'editorial Arte y Letras. En la dedicatòria de l'obra, a la seua pròpia mare, Valeriana Celda, l'autor afirmava que era «la producció que fa 119 qu'estrene», i en les contraportades interiors del llibre consten 91 títols de diferents autors dins la mateixa col·lecció. El teatre continuava sent, a pesar de la irrupció del cinema, el principal mitjà d'entreteniment de les classes populars, com bé testimonia l'elevat nombre d'obretes escrites per Celda, i *Rialles del voler* no deixa de ser una comedieta romàntica que l'autor situa en l'època de les Germanies per l'atractiu que aquesta suscitava en el públic valencià. Celda fa, com feien també els historiadors, una lectura presentista de la revolta i acusa els aristòcrates d'haver provocat la revolta: «Vosaltres la duguéreu / seguint a cau d'orella / descarnaes costums dels de Castella.../ [el poble] ¡Hui vos torna els ultraches / y a la cara os arruixa / l'asquerós y roín dret de cuixa!», per bé que el protagonista és un noble, arrengrerat en les files agermanades, i la peça té un final feliç.

Als anys trenta, i a mesura que s'extremava la polarització social, les Germanies, com les Comunidades castellanés i la revolta remença a Catalunya, van ser vistes cada vegada més com a referents històrics de la lluita plurisecular per la llibertat i contra les desigualtats socials. El 1936 —o potser ja el 1937— veia la llum a Barcelona, dins la *Biblioteca del pueblo. La verdadera historia del mundo a través de sus transformaciones sociales*, el llibre *Remensas-Comuneros-Germanías*, número 3 de la col·lecció «Historia de las Revoluciones Sociales», en la qual apareixerien un total de vint quaderns, dedicats, entre altres, a Espàrtac, Guillem Tell, la Revolució francesa, la Comuna de París i la Revolució russa, al preu de 30 cèntims el quadern. Es tractava clarament de popularitzar els mites revolucionaris de la història mundial i de situar-hi dins els tres més coneguts i potents de la història peninsular. La col·lecció era impulsada per la Sociedad General de Publicaciones, una editorial catalana especialitzada en grans tirades destinades a un públic ampli, que als anys trenta aconseguia vendre cent mil exemplars de la revista *El Hogar y la Moda* i que també publicaria la revista *Lecturas*, encara avui en circulació (Llanas Pont 2005, p. 128).

També el 1937, en plena guerra, es representava al Teatre Principal de València l'obra *El triunfo de las Germanías*, escrita per Manuel Altolaguirre i José Bergamín, per encàrrec del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts (Ferrer Gimeno 2011). El govern de la República s'havia traslladat de Madrid a València el 6 de novembre de 1936 i el ministre d'Instrucció era el comunista Jesús Hernández, encarregat també de les activitats de propaganda, entre les quals hi havia programades diverses obres de teatre, per la seua gran penetració entre les classes populars. Per la seua part, Altolaguirre i Bergamín eren membres de l'Aliança d'Intel·lectuals Antifeixistes i van concebre la peça teatral, inspirada en part en *El cerco de Numancia* de Cervantes, com una obra de combat, un exemple típic de l'anomenat *teatre de circumstàncies* de la guerra. *El triunfo de las Germanías* es va estrenar el 29 de gener de 1937 i es va mantenir en cartell fins el 13 de febrer, en doble sessió diària, a les 18:15 i a les 22:00 hores, al preu d'una pesseta i mitja la butaca. La representació anà a càrrec de la Compañía Dramática Experimental, creada per a l'ocasió i formada, entre altres, per Milagros Leal, Irene Barroso, Matilde Rodríguez, Francisco López Silva i Pablo Muñiz. En total, divuit actors, set actrius i setze figurants: tota una multitud per a encarnar els principals líders de la revolta —Joan Llorenç, Guillem Sorolla, Joan Caro i l'Encobert— i el senyor d'Aiora, Querubí de Centelles, com a representant de la noblesa. La nit de l'estrena, Altolaguirre va pujar a l'escenari i deixà clara la finalitat de l'obra: «El motivo que nos indujo a escribir la obra fue alentar al pueblo que hoy lucha por conseguir el triunfo, sirviendo de emulación en el fragor del combate el recuerdo y la sangre vertida por los héroes de Castilla y Valencia». Així mateix ho va entendre la premsa de l'època en fer-se ressò de l'espectacle, tot establint el paral·lelisme entre els fets del passat i els del present i augurant un final distint i més triomfant:

La época aquella en que los abusos de los ricos, de la nobleza y el clero levantaron al pueblo valenciano en armas, tiene una semejanza exacta con la presente si se observan las características de los sucesos que entonces y ahora se desarrollaron. Hay una diferencia a nuestro favor: que nosotros venceremos, y el pueblo de las Germanías fue vencido, y sus jefes, los

«Trece», y con ellos sus caudillos, fueron vencidos y asesinados unos, quemados y ahorcados otros (Ferrer Gimeno 2011, p. 272).

I encara el mateix 1937, en la cèlebre conferència «La Commune de París y la Revolución española», pronunciada el 14 de març per la dirigent anarquista Frederica Montseny al cinema Coliseum de València, situat justament a la Gran Via de les Germanies —i publicada el mateix any per l'Oficina d'Informació, Propaganda i Premsa de la CNT, amb una coberta del dibuixant i cartellista Artur Ballester—, l'aleshores ministra de Sanitat i Assistència Social presentava la revolta agermanada com la primera revolució social, que hauria precedit la de la Comuna de París en la seua barreja de demandes socials, profederalisme i reacció contra la dominació estrangera. La conferència ha estat traduïda i publicada recentment (Montseny 2006; vegeu també Núñez Seixas 2005).

En la imaginació de la València republicana, doncs, les Germanies havien anat erigint-se en un referent històric d'una gran força evocadora pel que representaven de reivindicació dels drets socials i les llibertats valencianes i d'una gran capacitat de mobilització i lluita antifeixista. No és estrany que les forces progressistes i valencianistes hi recorreguessen contínuament, ni tampoc que, en acabar la guerra, fossen discretament silenciades i oblidades. En dues dècades, els anys quaranta i cinquanta, només he sabut trobar dos articles sobre el tema: «Aspectos sociales de la Germania de Valencia», que publicà Leopoldo Piles el 1952, i «Comentarios sobre las Comunidades y Germanías», de Luis Rodonet, aparegut el 1959 al *Boletín de la Real Academia de la Historia*. L'Espanya franquista no podia veure amb bons ulls aquells que s'havien alçat en armes contra Carles V i el seu projecte imperial, del qual el nou règim se sentia successor, i així ho deixava clar Rodonet en el seu text, en el qual atacava els polítics liberals del Vuit-cents —i, per extensió, tots els progressistes i esquerrans— i la seua reivindicació dels comuneros: «No es posible seguir manteniendo el tinglado político armado en las Cortes gaditanas de 1812 y en algún posterior episodio liberalesco, sobre la base o el simple recuerdo de los comuneros castellanos» (Rodonet 1959, p. 25). I en uns termes similars, però més contundents, s'expressava un altre corifeu del règim, l'escriptor José María Pemán:

No; el moviment de les Comunitats no fue un moviment gloriós, com pretendien els liberals i revolucionaris del segle passat. Aun- que produjo espléndidos tipos humanos, en sus raíces ideológicas fue una explosión de ese bajo fondo de rebeldía y separación que continuamente hay que dominar y vencer en España. Ya hemos dicho que España se ha formado por una lucha constante entre las cosas de Europa que le vinieron por arriba, y las de África, que le vinieron por abajo. Las Comu- nidades no son más que un episodio de esa lucha de siglos entre la idea europea y romana de unidad, y la idea africana, de separación. Era la lucha de la tribu contra el Imperio (Pemán 1938, 1958).

Pemán es referia a les Comunitats, però en la seua consideració de les explosions d'aquest baix fons de rebel·lia i separació que contínuament cal dominar i vèncer a Espanya entraven tant les Germanies com el separatisme català, recentment derrotat en la guerra.

Caldrà esperar fins als anys seixanta perquè de la mà de Joan Fuster, primer, i de Joan Reglà i els seus deixebles, després, la revolta agermanada siga recuperada com a objecte historiogràfic. Fuster l'abordarà tant a *Nosaltres els valencians*, de 1962, com, de manera més específica, en *Heretgies, revoltes i sermons*, de 1968, tot destacant-ne el caràcter de conflicte de classes i l'ideari revolucionari. En aquest segon llibre, Fuster afirma que «les Germanies van ser, tant al País Valencià com a l'illa de Mallorca, alguna cosa més que una simple revolta popular: van ser, de fet, un intent d'això que en termes moderns podríem anomenar revolució». Més enllà de l'aparença de ser «un esclat d'ira col·lectiva, poc o molt fortuït, i amb l'únic perfil d'una suma de revenges personals», que és com s'havia vist la revolta agermanada fins aleshores, Fuster en remarca el caràcter revolucionari, tot distingint dos fronts o dos escenaris entrelligats, l'un urbà i l'altre rural: «D'una banda, hi havia la lluita dels menes- trals i d'un sector de la burgesia contra les oligarquies tradicionals, pel domini de les institucions del municipi; d'una altra, l'alçament de la pagesia contra els senyors territorials». Les Germanies van ser, alhora, una insurrecció popular urbana i una revolta pagesa. A partir dels testimonis de l'època, Fuster examina el programa «republicà» dels agermanats, basat en bona mesura en Eixeminis

i en l'elogi que feia aquest del model polític de les comunes italianes, sense monarques ni aristòcrates. «D'aquí avant no hi haurà reis, ne ducs, ne comtes, ne nobles, ne grans senyors», llegia Joan Llorenç al capítol CC del *Dotzè*; «ans d'aquí avant a la fi del món, regnarà per tot lo món la justícia popular, e tot lo món per consegüent serà partit en comunes, així com hui se regeix Florença, e Roma, e Pisa, e Sena, e d'altres ciutats d'Itàlia e d'Alemanya». Aquestes arrels eximianes de les Germanies vindrien a corroborar, diu Fuster, encara que no sembla convençut del tot, el judici dels historiadors sobre el caràcter *medieval* de la revolta, enfront del més *modern* dels seus enemics, els que la van vèncer, «gent de la nova època, del Renaixement». Era el parer dels historiadors aleshores, i ho continua sent en bona mesura encara avui, sobretot quan s'escriu la història des de dalt, des de la sala del tron o el despatx dels ministres, i no des de baix, des de les hortes i els secans dels pagesos o els obradors dels menestrals. Vista des de dalt, la “modernitat” passava per la centralització política i administrativa, la monarquia absoluta i l'expansió imperial. Tota resistència i contestació, ja fos la de les Germanies o la de les Comunidades, no deixava de ser una reacció “medieval” que mirava més al passat que no al futur.

Fuster també intenta entendre l'animositat —i la violència— dels agermanats contra els moros del país, que no es pot explicar només en termes religiosos o culturals —molts moriscos van ser massacrats després d'haver estat batejats—, sinó que exigeix tenir en compte també les raons socials i econòmiques, ja que els cristians «veien en el moro un aliat gairebé espontani de la classe senyorial..., una mà d'obra més barata i més dòcil, que la propietat feudal utilitzava de preferència..., un competidor deslleial dins el mercat de treball». En un llibre anterior, *Poetes, moriscos i capellans* (1962), ja havia avançat una explicació similar: els agermanats estaven convençuts

[...] que els musulmans eren els aliats naturals del feudalisme. El moro és un enemic de classe: protegit pel senyor, combat al seu costat contra «lo maleït poble». Però el moro és també un rival en les possibilitats de treball, un rival difícil de desplaçar per la seva submissió i pel seu rendiment... L'animositat religiosa, tradicional, venia alimentada per aquests motius,

i de sobte, en esclatar la sublevació dels agermanats, es feia més violenta. L'odi als moros va confondre's amb l'odi als nobles. La convivència, que sempre havia estat psicològicament precària, ara esdevenia objectivament insostenible.

La lectura social que feia Fuster de les Germanies —en clau revolucionària i de lluita de classes— va ser adoptada també, a més de pels historiadors formats a la universitat, per partits i organitzacions de la lluita antifranquista, que començaven a unir la reivindicació nacional i social i que, en alguns casos, en prengueren fins i tot el nom, com Germania Socialista, fundada el 1970 per Josep Vicent Marquès; Nova Germania, fundada també el 1970 i integrada l'any següent en el FRAP; o Jove Germania, que va nàixer el 1977 de la unificació de les joventuts del Moviment Comunista i de la Lliga Comunista Revolucionària. Més tard, ja als anys vuitanta, es crearia el Bloc d'Estudiants Agermanats, fundat el 1984, que s'imposaria en les successives eleccions al claustre de la Universitat de València i tindria un paper important en la valencianització de les aules i de la vida acadèmica. Paral·lelament, les Germanies recuperaven el territori perdut en el camp de la literatura. Si bé la novel·la *Juan Lorenzo* d'Antoni Igual i Úbeda —antic membre de l'Agrupació Valencianista Republicana, empresonat dos anys després de la guerra i, posteriorment, contrari a les tesis de Joan Fuster sobre el país—, publicada el 1953, es pot considerar un precedent aïllat, des de finals dels anys setanta i principis dels vuitanta la revolta agermanada entra de ple en el món literari valencià amb els versos de Vicent Andrés Estellés dedicats a Vicent Peris, «el capità del poble» (recollits al *Mural del País Valencià*, que el poeta començà a escriure el 1975 i a publicar fragmentàriament a partir de 1978); l'obra de teatre *Quatre històries d'amor per a la reina Germana*, de Manuel Molins, publicada el 1981 (una versió anterior, titulada *Tres històries d'amor per a la reina Germana*, data de l'abril de 1973); i, sobretot, la novel·la *Crim de Germania*, de Josep Lozano, guanyadora del premi Andròmina el 1979 i publicada l'any següent. El llibre de Lozano, la idea del qual li va ser suggerida pel pintor Manuel Boix, que dos anys abans havia creat la sèrie de serigrafies *Deu imatges sobre les Germanies*, pretenia,

en paraules de l'autor, «crear mites valencians, difondre'ls, popularitzar-los. Som un poble amb pocs referents mítics, perquè d'una manera sistemàtica i deliberada han volgut fer-los desaparèixer i privar-nos d'una part important del nostre imaginari col·lectiu» (Lozano 2020). A la important recepció que va tenir l'obra al moment de la seua aparició, cal afegir les successives edicions que se n'han fet, una vintena entre Tres i Quatre i Bromera, i els milers d'exemplars que s'han venut al llarg de quaranta anys (Buïgues 2014).

A partir d'aquests mateixos anys setanta, de gran efervescència política i cultural, l'estudi de les Germanies adoptaria ja un caràcter decididament acadèmic amb les tesis doctorals de Ricardo García Cárcel, *Las Germanías de Valencia* (1975) i d'Eulàlia Duran, *Les Germanies als Països Catalans* (1982). L'originalitat de García Cárcel, al qual li havia estat proposat el tema per Joan Reglà, rau, com assenyalava Manuel Sanchis Guarner en el pròleg al llibre, a veure la Germania com a conseqüència en gran part «de la pugna entre la sociedad descentralizada medieval, frente a la centralización que imponía el absolutismo del cesarismo naciente» (p. 8), junt amb factors conjunturals com el desabastiment frumentari, la hipertensió social, l'enfrontament entre el litoral i l'interior i el doble caràcter de la revolta, en part revolta de la misèria i en part revolta de la prosperitat. Malgrat tot, i potser perquè l'autor no coneixia ni les bases ideològiques ni el programa reivindicatiu del moviment —«resulta decepcionante la parquedad de las reivindicaciones esgrimidas por los agermanados en contraste con la madurez de los principios comuneros mostrados por Maravall»—, que seran estudiats vint anys després per Vicent Vallés, García Cárcel es mostra escèptic, en les conclusions del llibre, sobre la dimensió revolucionària de les Germanies:

Por lo tanto, creo que las Germanías podrían difícilmente catalogarse como revolución en el sentido más rígido del término. Más bien, podrían etiquetarse como una híbrida manifestación contestataria en la que se mixtifican elementos de rebeldía primitiva (críticas contra la administración local), indicios de revuelta (remoción de los individuos considerados responsables de la situación, ataque a los impuestos y gravámenes,

transformaciones en el régimen gremial) y algunos síntomas de auténtica revolución (atentados a nivel estructural contra el sistema establecido) (p. 240).

En posteriors contribucions al tema, però, i en línia amb les noves aportacions, García Cárcel (2002) revisaria aquesta caracterització, tot remarcant, per contra, el caràcter revolucionari del moviment.

A aquesta mateixa conclusió havia arribat també Eulàlia Duran, la tesi de la qual, dirigida igualment per Joan Reglà (i, a la mort d'aquest, per Emili Giralt), no sols estenia l'anàlisi al conjunt dels Països Catalans, sinó que hi introduïa nous ingredients tant en les causes com en les conseqüències. Pel que fa a l'àmbit geogràfic, tot i que les Germanies van afectar pràcticament, amb més o menys intensitat, totes les terres de la corona catalanoaragonesa, la seua incidència va ser menor a Catalunya i Aragó, on la revolta no aconseguí consolidar-se, en contrast amb l'impacte que va tenir als regnes de Mallorca i de València. I entre els nous elements que l'autora posava en joc, cal destacar, a més de la reconstrucció de la conjuntura crítica de la segona meitat del segle xv i de la insuficient recuperació econòmica del començament del xvi en què s'emmarquen les Germanies, els nous conflictes agraris, la lluita pel control municipal, el greu problema del deute públic i la reacció contra l'increment de les jurisdiccions senyoriales. Tot això la portaria a concloure que la Germania va ser una revolta que derivà en revolució, «en el sentit que fou l'intent d'un estament marginat de fer-se càrrec, ell sol, del govern municipal..., en detriment de les classes privilegiades que l'havien detingut fins aleshores en exclusiva, i, per tant, d'invertir l'estructura estamental medieval» (p. 434). Això mateix permet veure-hi aspectes d'una revolució de tipus tant medieval —en la mesura que «els problemes plantejats eren vells de segles» i també «la forma inicial d'intentar resoldre'ls»—, com moderna —«com a lluita d'un grup social marginat durant l'edat mitjana, no solament per a intervenir en el govern, sinó per a governar en exclusiva»—. És per això, conclou Duran, que «les Germanies han estat qualificades de revolució burgesa prematura» (p. 434).

A les dues tesis, la de García Cárcel i Eulàlia Duran, cal afegir encara, entre les obres de més abast, la de Vicent Vallés Borràs, *La Germanía (1519-1522): un movimiento social en la Valencia del Renacimiento* (1998). Vallés, i aquesta és la principal aportació de la seua obra, aprofundeix en l'estudi del programa reivindicatiu dels agermanats, a partir sobretot de la documentació original de la Junta dels Tretze, la direcció del moviment, però sense descuidar els fonaments ideològics, l'organització i l'expansió del moviment. Una gran part del mèrit de l'obra rau en la riquesa de la documentació inèdita consultada, en particular els registres notarials de l'època i els processos contra alguns personatges clau de la revolta. Gràcies a aquests últims, que contenen les declaracions, gairebé coetànies, de molts dels protagonistes, Vallés ha pogut estudiar les reivindicacions dels agermanats, així com la seua gestió al capdavant del govern municipal. El moviment agermanat, conclou l'autor, va nàixer al si de la incipient classe burgesa valenciana, que reclamava més protagonisme polític, en línia amb el potencial econòmic que havien assolit a través de les seues activitats artesanals i mercantils. De fet, en una primera etapa les reivindicacions se centraren a aconseguir, per via legal, les reformes socials, polítiques i econòmiques necessàries per a corregir la subordinació política a què els sotmetien les oligarquies ciutadanes, que havia monopolitzat la representació de l'estament reial. En un segon moment, però, el protagonisme passà a sectors més radicals, descontents amb les reformes dels moderats i partidaris tant de l'abolició dels impostos com de la desaparició de la noblesa. En aquest context s'emmarca també el baptisme forçós dels musulmans del regne, presentat com a pas necessari per a l'anihilació del poder nobiliari, i fins i tot la destitució del monarca —considerat indigne per desoir les justes súpliques del seu poble i unir-se als enemics d'aquest— i la seua substitució pel profetitzat monarca dels Últims Temps: l'Encobert (Vallés 2000, pp. 281-282). El llibre acaba amb un últim paràgraf que sintetitza molt bé la interpretació actual sobre la significació històrica de la Germania:

La pugna entre reformistas y radicales acabó por destruir la Germanía, aunque el golpe decisivo vendría de parte de Carlos I que, viendo cues-

tionada su legitimidad, se unió a la nobleza en la implacable lucha por aniquilar el movimiento agermanado. Con la desaparición de la Germania, se malogró la ocasión de regenerar el régimen foral valenciano mediante la integración en la organización política de una burguesía con clara conciencia de su poder económico, pero que no fue capaz de calibrar las repercusiones de su unión con unas clases populares que, sumidas en una compleja crisis social y económica, consiguieron desbordar el marco foral, arrastrándoles, mediante la violencia, a la rebelión (p. 282).

En els últims vint-i-cinc anys, des de mitjans dels noranta del segle passat, no han deixat de publicar-se noves contribucions, per part d'una nòmina cada vegada més àmplia d'investigadors. Entre els quals el medievalista Rafael Narbona Vizcaíno (2001) i els modernistes Pablo Pérez García (1996, 2005, 2006 i 2008, i 2000, amb Jorge Català), Rafael Benítez (1996), Amparo Felipe (2002 i 2004), Juan Francisco Pardo Molero (1995 i 1996), Pilar Valor (2000), Dolores Agustí (2002), Josep Lluís Santonja (2007), Francesc Pons (2008) i Vicent Terol, autor també, aquest últim, d'una documentada tesi doctoral sobre les Germanies a les comarques centrals del país (2002). Tots ells han aportat noves llums —en forma de nous materials documentals i noves interpretacions— al coneixement de les Germanies, que sens dubte s'hauria beneficiat també de les reunions científiques que haurien hagut de celebrar-se amb motiu del cinquè centenari, i que malauradament no s'han celebrat per la incúria de les institucions polítiques i acadèmiques. Algú, en la commemoració del sisè centenari, d'ací a cent anys, analitzarà, amb més perspectiva, les causes de l'actual deixadesa.

Bibliografia

- AGUSTÍ SOLER, M. D. (2002) *Las Germanías en la gobernación de la Plana: història i documents*, Castelló, Diputació de Castelló.
- ANYES, J. B. (2001) *Obra profana. Apologies*, Barcelona, UNED/Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Edició del text llatí i traducció catalana de Martí Duran i Mateu; introducció d'Eulàlia Duran (edició original: València, 1545).

- ARCHILÉS CARDONA, F. (2006) «La invenció del patriotisme local a Castelló de la Plana (1891-c. 1922): republicanisme i nacionalisme espanyol», dins Rosa Monlleó (ed.), *Castelló al segle xx. I Congrés d'història local contemporània*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I, pp. 159-206.
- BALLESTER JULBE, C. (1909) *La Germanía de Játiva (Crónicas del siglo xvi)*, Múrcia, Tipografía de Andrés Sáez Huertas (reeditada a Valladolid, Maxtor, 2005).
- BARROS, C. (1989) *Mentalidad y revuelta en la Galicia irmandiña: favorables y contrarios*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R. (1996) «El verano del miedo: conflictividad social en la Valencia agermanada y el bautismo de los mudéjares, 1521», *Estudis. Revista de Història Moderna*, 22, pp. 27-52.
- BLASCO IBÁÑEZ, V. (1967) *Narracions valencianes*, València, Lavínia, amb una introducció d'Alfons Cucó.
- BOIX, V. (1845-1847) *Historia de la ciudad y reino de Valencia*, València, Imprenta de Benito Monfort.
- (1852) *El Encubierto de Valencia*, València, Imprenta de José Rius.
- (1857) *Xàtiva. Memorias, recuerdos, tradiciones de esta antigua ciudad*, Xàtiva, Imprenta y librería de Blas Bellver.
- BUÏGUES PASTOR, D. (2014) «Recepció crítica de *Crim de Germania*, de Josep Lozano», *Ítaca. Revista de Filologia*, 5, pp. 231-259.
- CHOCOMELI, A. (1876) *El Encubierto: drama en tres actos y en verso*, València, Imprenta de El Mercantil.
- COTARELO, E. (1914) «Don Diego Jiménez de Enciso y su teatro», *Boletín de la Real Academia Española*, tom I, quadern I, pp. 209-248, 385-415 i 510-550.
- DANVILA I COLLADO, M. (1884) *La Germanía de Valencia: discursos leídos ante la Real Academia de la Historia*, Madrid, Tipografía de Manuel Ginés Hernández.
- DURAN, E. (1982) *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, Curial.
- (1984) *Les cròniques valencianes sobre les Germanies de Guillem Ramon Català i de Miquel Garcia (segle xvi)*, València, Eliseu Climent editor.
- (2021) *El moviment revolucionari de les Germanies. Ideologia i consciència social*, Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner, editor.
- ENGELS, F. (2009) *La guerra campesina en Alemania*, Madrid, Capitán Swing (edició original en alemany, 1850).
- ESCARTÍ, V. J. (2010) «Lo darrer agermanat (1882): un “drama històric” de Constantí Llobart», *Revista de Llenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 15, pp. 17-41.
- (2011) «Aproximación a la literatura en catalán en el Reino de Valencia durante la Edad Moderna (ss. XVI-XX)», *Espéculo. Revista de estudios literarios*, 47. <<https://webs.ucm.es/info/especulo/numero47/licatval.html>>

- ESCARTÍ, V. J.; RIBERA, J. (2019), *El Llibre de memòries de la ciutat de València (1309-1644)*, València, Ajuntament de València.
- ESCOLANO, G. (1611) *Segunda parte de la Década primera de la historia de la... Ciudad y reyno de Valencia*, València, Pere Patrici Mey.
- FEBRER ROMAGUERA, M. V. (1984) «La Breu relació de la Germania de València de Guillem Ramon Català de Valeriola», *Torrens*, 3, pp. 53-144.
- FELIPO ORTS, A. (2002) *La oligarquía municipal de la ciudad de Valencia: de las Germanías a la insaculación*, València, Diputació de València.
- (2004) *Autoritarismo monárquico y reacción municipal: la oligarquía urbana de Valencia desde Fernando el Católico a las Germanías*, València, Universitat de València.
- FERNÁNDEZ HERRERO, M. (1870) *Historia de las Germanías de Valencia y breve reseña del levantamiento republicano de 1869*, Madrid, Imprenta de la viuda e hijos de M. Álvarez.
- FERNÁNDEZ TRABAL, J. (2002) «El conflicte remença a la Catalunya del segle xv (1388-1486)», *Afers*, 17, pp. 587-624.
- FERRER GIMENO, F. (2011) «Vestuario para *El triunfo de las Germanías*», *Stichomythia*, 11-12, pp. 268-283.
- FREEDMAN, P. H. (1993) «The German and Catalan peasant revolts», *The American Historical Review*, 98, pp. 39-54.
- FUSTER, J. (1962) *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Edicions 62.
- (1962) *Poetes, moriscos i capellans*, València, L'Estel.
- (1968) *Heretgies, revoltes i sermons. Tres assaigs d'història cultural*, Barcelona, Selecta.
- GALBÁN MALAGÓN, C. J. (2010) *A Guerra dos Irmandiños*, Santiago de Compostel·la, Edicions Lóstrego.
- GARCÍA CÁRCEL, R. (1973) «Las Germanías de Valencia y la actitud revolucionaria de los gremios», *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 2, pp. 97-154.
- (1975) *Las Germanías de Valencia*, Barcelona, Península.
- (2002) «Comunidades y Germanías: algunas reflexiones», *En torno a las Comunidades de Castilla. Actas del congreso "Poder, conflicto y revuelta en la España de Carlos V (Toledo 2000)*, Conca, Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 209-230.
- GARCÍA GUTIÉRREZ, A. (1840) *El Encubierto de Valencia*, Madrid, Imprenta de Yenes.
- (1865) *Juan Lorenzo*, Madrid, Imprenta de José Rodríguez.
- GIL DE ATECA, G. (1884) «Memorial del alcalde García Gil de Ateca, escrito por Joan Ramos sobre el sitio y rendición del castillo de Játiva a los agermanados», dins Manuel Danvila y Collado, *La Germanía de Valencia*, Madrid, Real Academia de la Historia, pp. 305-323.
- IGUAL I ÚBEDA, A. (1953) *Juan Lorenzo*, València, Diputació Provincial.
- JEREZ, J. J. (2007) *Pensamiento político y reforma institucional durante la guerra de las Comunidades de Castilla (1520-1521)*, Madrid, Editorial Marcial Pons.

- LLANAS PONT, M. (2005) *L'edició a Catalunya: el segle XX (fins a 1939)*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya.
- LLINARES PLANELLS, À. (2019) «Un poema romàntic de la Germania al segle XIX», *Saó*, 451, setembre.
- LOMBART, C. (1882) *Lo darrer agermanat*, València, Impremta d'Emili Pasqual (nova edició a cura de V. J. Escartí, València, Institució Alfons el Magnànim, 2006).
- LLUCH BRAMON, R., (2013) «Tot pensant en el conflicte de remença: reflexions i propostes», *Estudis d'Història Agrària*, 25, pp. 13-27.
- LOZANO, J. (1980) *Crim de Germania*, València, Tres i Quatre.
 — (2020) «Quatre dècades de *Crim de Germania*», *Nòvas*, <<https://www.plataforma-llengua.cat/que-fem/ocnoticies/4812/quatre-decades-de-crim-de-germania>>.
- MARAVALL, J. A. (1963) *Las comunidades de Castilla: Una primera revolución moderna*, Madrid, Revista de Occidente.
- MARTÍ MESTRE, J. (1994) *El Libre de antiquitats de la Seu de València*, València, IIFV.
- MAS FORNERS, A. (2013) «La Germania de Mallorca narrada per un contemporani: la descripció de la Germania del notari Joan Morro», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana*, 69, pp. 311-322.
 — (2021) «Els endarrers de la repressió de la Germania: “perquè sia exemplar i posar terror als pobles” i “per borrar la memòria de dit Colom”», *L'Altra Mirada*, 101 (número extraordinari 500 anys de Germania), pp. 23-28.
- MOLINS, M. (1981) *Quatre històries d'amor per a la reina Germana*, València, Tres i Quatre.
- MONTSENY, F. (2006) *La Comuna de París i la Revolució espanyola*, València, L'Eixam.
- MORABITO, M. T. (2013) «Vaticinios y visiones en ‘Juan Latino’ y ‘El Encubierto’ de Diego Jiménez de Enciso», dins Alain Bègue i Emma Herrán Alonso (eds.), *Pictavia aurea: actas del IX Congreso de la Asociación Internacional Siglo de Oro (Poitiers, 11-15 de julio de 2011)*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires du Mirail, pp. 1007-1015.
- MORRO VENY, G. (1998) *L'alçament forà*, Palma de Mallorca, El Tall.
 — (2020) *Les revoltes populars a Mallorca. El conflicte de 1391. Forans contra ciutadans (1450-1453). La Germania (1521-1523)*, Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner editor.
 — (2021) «Lo poble era senyor de la terra». *La Germania de Mallorca (1521-1523)*, Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner, editor.
- NARBONA VIZCAÍNO, R. (2001) «La ciudad de Valencia y las Germanías», dins Ernest Belenguier Cebrià (ed.), *De la unió de coronas al imperio de Carlos V (Barcelona 2000)*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, pp. 309-334.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.-M. (2005) «Nation in arms against the invader: on nationalist discourses during the Spanish civil war», dins Chris Ealham i Michael Richards (eds.), *The Splintering of Spain. Cultural History and the Spanish Civil War, 1936-1939*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 45-67 (p. 52).

- PALANCA ROCA, F. (1877) *Fueros y Germanías o el Encubierto de Valencia*, València, Imprenta de M. Alufre.
- PARDO MOLERO, J. F. (1995) «Rivalidad laboral entre cristianos y musulmanes en la Valencia agermanada (1520)», dins *VI Simposio Internacional de Mudejarismo (Teruel 1993)*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, pp. 287-298.
- (1996) «Después de la Germanía: control militar en Xàtiva y Alzira (1522-1524)», *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, núm. extra, pp. 95-114.
- PARMA, M. V. (2004) «La solidaridad campo-ciudad a principios de la modernidad: el caso agermanado», *Anales de Historia Antigua, Medieval y Moderna*, 37, pp. 187-218.
- (2017) *Guerras plebeyas. Lucha política en las revueltas de la temprana modernidad: aspectos teóricos, estudio del caso agermanado y análisis comparativo*, Buenos Aires, Universidad de Buenos Aires: Facultad de Filosofía y Letras, tesi doctoral inèdita.
- (2018) «La historiografía de la Revuelta Agermanada: el lugar ausente del relato histórico», *Anales de Historia Antigua, Medieval y Moderna*, 52, pp. 201-225.
- (2019) «La trayectoria agermanada del antagonismo al duelo. Análisis clasista de una revuelta social en la primera crisis feudal», *Sociedades Precapitalistas* 9, <<https://doi.org/10.24215/22505121e039>>.
- PEMÁN, J. M. (1938) *La Historia de España contada con sencillez*, Cádiz, Establecimientos Cerón y Librería Cervantes.
- PÉREZ, J. (1977) *La revolución de las comunidades de Castilla (1520-1521)*, Madrid, Siglo XXI.
- (2001) *Los Comuneros*, Madrid, La Esfera de los Libros.
- PÉREZ GARCÍA, P. (1996) «Conflicto y represión: la justicia penal ante la Germanía de Valencia (1519-1523)», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 22, pp. 141-198.
- (2005) «El Reino de Valencia como territorio abierto: el milenarismo agermanado y post-agermanado (1522-1541)», dins *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI é VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004: XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, València 2004*, València, Universitat de València, vol. 2, pp. 1741-1754.
- (2006) «Las mujeres y las Germanías de Valencia», dins Ricardo Córdoba de la Llave (ed.), *Mujer, marginación y violencia entre la Edad Media y los tiempos modernos*, Córdoba, Universidad de Córdoba, pp. 311-332.
- (2008) «Las ciudades valencianas y el milenio (1450-1550): el problema del encubertismo», dins José Ignacio Fortea Pérez i Juan E. Gelabert (eds.), *Ciudades en conflicto: (siglos XVI-VIII)*, Madrid, Marcial Pons, pp. 279-306.
- PÉREZ GARCÍA, P. I CATALÀ SANZ, J. A. (2000) *Epígonos del encubertismo: proceso contra los agermanados de 1541*, València, Direcció General del Llibre.
- PERIS I CELDA, J. E. (1928) *Rialles del voler. Poema dramàtic de la època de les Germanies, en dos actes y en vers, el segon dividit en dos cuadros*, València, Arte y Letras.

- PILES ROS, L. (1952) «Aspectos sociales de la Germanía de Valencia», *Estudios de Historia Social de España*, 2 (Madrid, CSIC), pp. 431-478.
- PONS FUSTER, F. (2008) *La Germania a Gandia i el duc Joan de Borja*, Gandia, CEIC Alfons el Vell i Ajuntament de Gandia.
- REDONET I LÓPEZ-DÓRIGA, L. (1959) «Comentarios sobre las Comunidades y Germanías», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 145, pp. 7-88.
- RIBES I SANGÜESA, E. (1921) *Estudi crític de les Germanies en relació ab la història de Castelló*, Castelló, Fills de J. Armengot.
- RÖSENER, W. (1996) «Peasant revolts in late medieval Germany and the Peasants' War of 1525», dins Kjell Haarstad i Aud Mikkelsen Tretvik (eds.), *Bønder, jord og rettigheter: Rapport fra agrarhistorisk symposium*, Trondheim, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, pp. 17-30.
- SANTONJA, J. L. (2007) *La Germania d'Alcoi*, Alcoi, Centre Alcoià d'Estudis Històrics i Arqueològics.
- SAYAS RABANERA Y ORTUBIA, F. D. (1666) *Anales de Aragón desde el año de MDXX... hasta el de MDXXV*, Saragossa, Herederos de Pedro La Naja, impresores del reino.
- TEROL I REIG, V. (2002) *Un regne sense cavallers? La Germania en la sots-governació de Xàtiva*, Universitat de València, tesi doctoral inèdita, dirigida per Manuel Ardit.
- VALLÉS I BORRÀS, V. (1998) *La Germanía (1519-1522): un movimiento social en la Valencia del Renacimiento*, València, Universitat de València, tesi doctoral inèdita, dirigida per Emilia Salvador.
- VALLÉS I BORRÀS, V. (2000) *La Germanía*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- VALOR MONCHO, P. (2000) «El 'Consell General' y la lucha por el poder municipal: origen y desarrollo de las Germanías de Valencia: 1515-1523», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 26, pp. 227-242.
- VICIANA, M. DE (2014), *Libro quarto de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino, en el qual se contienen las discordias... causadas por la conjuración plebea nombrada Germanía*, València, PUV. Edició a cura de Joan Iborra (edició original, 1566).